

БАЛКАНСКИ БЛИЗОСТИ: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТ „ГЛАВА“ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ БЪЛГАРСКИ, СРЪБСКИ И ТУРСКИ МАТЕРИАЛИ)

Катарина Кнежевич
Белградски университет

Фразеологизмите във всеки език са любопитно езиково явление, което не само обогатява изразните възможности, но и отразява езиковия образ на света на онези, които ги използват. В това отношение особен интерес представляват близостите между фразеологичните системи на различни езици, които са се развили паралелно или поради взаимно влияние. Обект на настоящата статия са такива фразеологични единици в българския, сръбския и турския език, чийто главен компонент е лексемата „глава“. Примерите са екскерпирани от няколко фразеологични речника. Текстът ще се опита да представи в съпоставителен план тези изрази, като предложи обяснение за близостта между трите балкански езика.

Ключови думи: фразеология, соматизми, български, сръбски, турски език, лексема „глава“

Idioms in any language are an interesting linguistic phenomenon which not only enriches the possibilities of expression but also reflects the linguistic picture of the world of those who use this language. In this regard particularly interesting are those similarities between the idioms in different languages which develop in parallel or due to mutual influences. The aim of this paper is to focus on such idioms whose main component is the lexeme “head” in Bulgarian, Serbian and Turkish. The examples are excerpted from several phraseological dictionaries. The paper will try to present and compare those expressions and to propose an explanation for the similarities between these three Balkan languages.

Keywords: phraseology, somatic expressions, Bulgarian, Serbian, Turkish, lexeme “head”

Фразеологизмите са лексикално богатство на един език, те представят особеностите на един народ и неговата култура, като много често в тях присъстват петрифицирани езикови форми или специфични реалии. Затова фразеологията представлява сериозен проблем за изучаващите даден език и поставя множество

предизвикателства при превода – дори в случая на близкородствени и съседни езици, развили много подобни словосъчетания. Така е например при балканските езици – фразеологичните им системи са много близки, като в тях могат да се намерят едни и същи изрази, някои от които представляват калки от един в друг език. Поради тази близост е възможно дори да се говори за „балканска фразеология“, макар че този термин не е установен в езиковедските изследвания. В някои студии, където присъства¹, той няма ясна дефиниция, а авторите се занимават с анализа на два или повече езика, които са част от балканския езиков съюз (Golubović 2009). Балканската фразеология обаче би могла да се изучава като част от балканското езикознание, в рамките на балканския езиков съюз², а в нейното проучване следва да се включат всички езици, които имат пряк или косвен контакт помежду си.

Настоящият текст представлява опит за подобно съпоставително изследване. Той представя езиков материал от три балкански езика – български, сръбски и турски, като целта е най-вече да се изведат приликите между разглежданите езици, но да се отбележат и някои разлики между тях. Разработката анализира някои сходства във фразеологичните изрази, чийто компонент е думата „глава“, и търси евентуалните влияния между балканските езици, а също така описва процеса на калкиране на чужди фразеологизми.

Соматизмите³ – думи, чийто денонат са частите на тялото – са изключително продуктивни във фразеологията, като образуват много и разнообразни изрази. Именно голямата им активност и честа употреба в езиковата практика обуславя избора им за лингвистичен анализ в настоящия текст – сред тях особено разпространени са тези фразеологични единици, съдържащи лексемите „глава“, „сърце“, „език“, „ръка“. Интересни за наблюдение са тези фразеологизми, в чийто състав влиза лексемата „глава“, тъй като често тя се свързва с идеята за важност, носи значение за интелект (или липсата

¹ Този термин се среща например в изследванията на Иванка Петкова-Шик (Petkova-Schick 1986, 1992), на Петя Асенова (Asenova 1989), както и Марта Костов и Веселин Вапроджиев (Костов, Вапроджиев 1990; Костов 1998), както посочва Голубович (Golubović 2009).

² В балканския езиков съюз влизат два типични балкански езика – гръцки и шиптарски, някои романски езици и диалекти като дакорумънски, арумънски и малка част от меглено-влашки (от гръцко-македонска граница), от славянските участват македонски, български и сръбски. Към тях се присъединява и (балканският) турски език (Радић 2011: 71).

³ Коренът на лексемата „соматизъм“ е гръцки (σωματικῶς somatikos) и произлиза от гръцката дума за тяло. Соматизмите се отнасят до човешкото тяло и до неговите части.

БАЛКАНСКИ БЛИЗОСТИ: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТ „ГЛАВА“

му), а също така може да функционира като метонимия на цялата личност или метафора на властта или на определена институция⁴.

Статията разглежда фразеологизмите, представяйки първо езикови примери, доказващи близостта между балканските езици. Те са разделени в три групи според това дали са общи за трите разглеждани езика, или се срещат само в един или два от тях.

1. Фразеологизми, които съществуват в трите езика

Български език	Сръбски език	Турски език	Значение
с вдигната глава	држати високо главу	Başı dik olmak	„уверено, гордо“
мирна ми е главата	мирне главе	Başı dinç olmak	„запазвам спокойствие“
върти ми се главата	вртети се (кому) у глави	Başı dönmek	„не мога да запазя равновесие, олюлявам се“
качват ми се на главата	пењати се на главу	Baş ağırtmak	„досаждат ми; пречат ми“
не вдигам глава	не дизати главу	Baş alamamak	„имам много работа, зает съм“
навеждам глава	сагнути главу	Baş eğmek	„покорявам“
вържа си главата	везати себи главу	Başı bağılı olmak	„оженвам се“
главата ми ще се пръсне	пуца ми глава	Baş ağrısı	„боли ме силно главата“
давам си главата	дати главу	Baş koymak	„жертвам си живота“
изяждам главата	појести главу	Başını yemek	„убивам, премахвам някого“

⁴ Примери за това могат да се намерят и в други езици, които не принадлежат към балканския езиков съюз, което подчертава универсалността на лексемата „глава“ в разнообразни устойчиви словосъчетания и фразеологизми – например изрази като „държавен глава“ („a head of state“) и други.

От глава до пети	Од главе до пете	Baştan aşağı	„от горе до долу“
отрязал съм главата	скинути главу (коме)	Baş kesmek	„много приличам на някаго“

Тези примери са само ограничена илюстрация на многобройните сходства между трите езика и целят да покажат близките механизми в конструирането на езиковия образ на света, съдържащ се във фразеологията на българи, сърби и турци. Тези прилики могат да се обяснят с дългото съжителство и контактите между народите на Балканския полуостров, но също така трябва да се вземат предвид и екстралингвистични фактори, които обясняват защо много често посоката на заемане на фразеологията е от турски към славянските езици, а не обратното. Влиянието на Османската империя, чиято култура и религия се смесват със славянските, е силно и се среща както на равнището на граматиката⁵, така и на лексиката. Случаите на сходство са най-много в български, сръбски (и македонски), където заетата лексика е в постоянна употреба и е жива и днес, макар че доста често може да принадлежи към по-ниско стилистично равнище. Освен това турските влияния са оставили следи и в многобройни калки от турски език⁶ (Радич 2011: 73) в областта на фразеологията⁷ – така например изразът „скинути главу (коме) / „отрязал съм главата“ представлява калка от турски език. Друг любопитен паралел в соматичната фразеология може да се открие в турската конструкция „башибозук“ (baş-ı-bozuk)⁸, която в буквален превод означава „повредено, неправилно начало“ – такъв фразеологизъм, означаващ, „че проблемите започват отгоре, от началото; свързано с корупция и администрация“, се среща в турски („balık baştan kokar“), в български („рибата се

⁵ Пример за това е аналитичната компарация в български и турски език daha iyi: по-добър, daha uzun: по-широк; някои изследователи дори изказват предположение, че турското влияние върху средно- и новобългарския език е ускорило процесите, превърнали го в аналитичен. Наличието на активен билингвизъм и разнообразни езикови контакти, които са изключително многобройни в сложната геополитическа и социална ситуация на Балканите, е предпоставка за появата на аналитизъм. Обаче промяната в езиковия строй далеч не е задължителна в подобни условия – доказателство за това е например сръбският език, който запазва своя синтетизъм.

⁶ Професор Радич цитира труда на Оливера Йашар-Настева „Македонските калки от турски език“.

⁷ Това посочва и Тодор Бояджиев в своята „Българска лексикология“, където отбелязва, че в българския език „има калкирани фразеологизми от различни езици: от турски език – *иде ми отръки; имам дълъг език; ножът опря о кокала; хваща око; дръж си езика; близо е до ума; уплаши ми се окото*“ (Бояджиев 2011: 323).

⁸ Башибозук като конструкция представлява изпускане на сегашното причастие – olan, но той винаги се подразбира и се превежда с „този, чиито“ – *Saç-ı kısa (olan) oğlan/* Момче с къса коса. Буквално – Момче, чиято коса е къса (Милена Дурковић – магистърска работа „Соматизми у турским идиомима“).

БАЛКАНСКИ БЛИЗОСТИ: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТ „ГЛАВА“

вмирисва от главата“) и в сръбски („риба смрди од главе“). От друга страна, не само езиковият престиж на доминиращия държавен език в Османската империя е причина за навлизането на турски калки – може да се потърси и религиозният фактор, поради който се заемат фразеологизми, свързани с мюсюлманските религиозни практики. С приемането на исляма в някои части на Сърбия (а също така и Босна и Херцеговина) навлиза например изразът, свързан с обичая след погребение хората да изразяват съболезнования, казвайки „да ти(вам) је здрава глава“. Това е буквален превод от турския израз „başın(ız) sağ olsun“.

2. Фразеологизми, които се срещат в български и сръбски език

Българският и сръбският език са не само част от балканската езикова общност – те принадлежат и към групата на южнославянски езици, като това обяснява много от типологическите им сходства, породени от общия произход. Така например във фразеологията се очертават редица общи черти и близости поради това, че става въпрос за два съседни и генетически много близки езика. Огромен брой фразеологизми с компонент „глава“ имат едно и също значение в двата езика. Примери за това са изведени в таблица 2, която обхваща само малък брой соматизми, опитвайки се да демонстрира тази силно изразена тенденция в балканските славянски езици.

Български език	Сръбски език	Значение
главата ми е в торбата/ чувала	глава ми је у торби	„изложен съм на смъртна опасност“
глава за четири нозе	имати главу за четири ноге	„глупав човек“
давам си/дам си главата	давати/дати главу (са рамена)	„жертвам се или съм готов да се жертвам – напълно съм уверен в достоверността на нещо“

хващам се за главата	ухватити се за главу	„изпадам в силна тревога, не зная как да се справя“
дебела глава	дебела глава	„упорит човек, който трудно възприема и разбира“
главата ми е като дръвник	дрвена глава	„упорит, който трудно разбира“
с бистра глава	имати бистру главу	„с ясно съзнание и мисъл, умно“
имам глава	имати своју главу	„много съм умен и мога да взимам самостоятелни решения“
чукам си главата в стената	туцати главу о зид	„съжالياвам горчиво“
глава и възглавие	живети (бити) као глава и узглавље	„съвсем близко, в приятелство и любов“

3. Фразеологизми, които са характерни само за един език

Съществуват и такива фразеологизми, които са типични само за един език и са оригинални по своята изразителност. Така например в български език се използват изразите: „*Главата ми е пълна със слама*“ (глупав съм), „*Глава имам за дувар*“ (упорит човек), „*Залостил съм си главата между два камъка*“ (изпаднал съм в тежко състояние), „*Нож ми виси над главата*“ (намирам се в смъртна опасност), „*Ходя като въртоглава овца*“ (пиляя си времето безполезно).

От друга страна, в сръбския език съществуват изразите: „*Главом без обзира*“ (спасявам се, бягайки; бягам в тревога), „*Играти се главом*“ (изпадам в опасност), „*Бос по глави*“ (без коса), „*Глава ми виси о концу*“ (намирам се в много трудна ситуация), „*Без главе и репа*“ (работя без ред), „*Женска глава* (използва се в звателна форма: *женска главо*“ (в преносно значение, глупав човек). В турски пък се срещат фразеологизми като:

„*Başı dara düşmek*“ (намирам се в оскъдица, без пари), „*Başı göğşe ermek*“ (много се радвам), „*Başına bela olmak*“ (ставам проблем за някого), „*Başına çorap örmek*“ (правя лукавство, трикове, слагам крак на някого), „*Başının çaresine bakmak*“ (старая се сам, не очаквам помощ от някой друг). Направеният опит за сравнение между български, сръбски и турски фразеологични единици свидетелства както за силното взаимно влияние, протичащо в различни посоки между езиците, така и за наличието на оригинални словосъчетания, които не се откриват в съседните езици. Темата позволява и по-задълбочено проучване на фразеологичния инвентар на трите езика, защото изразите, които са използвани в доклада, представляват само малка част от цялото богатство в трите езика, но са любопитен пример за близостта в светоусещането и бита на балканските народи. Вековното съжителство и контакти не влияят само на политическия и обществено-културния им облик, но и намират своето отражение във всекидневните изрази и в експресивната фразеология. Тяхното изследване е предизвикателство за балканистиката и транслатологията поради високата честотност на употребата им, но и предлага богат материал за проучване.

Библиография

Асенова 1989: Асенова, П. Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз. София: Издателство наука и изкуство, 1989.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.

Радић 2011: Радић, П. Увод у србистику. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2011.

Чолакова, ред. 1977: Чолакова, К. (ред.) Речник на българския език. София: Българска академия на науките, 1977.

Durković 2013: Durković, M. Somatizmi u turskim idiomima. Beograd: Univerzitet u Beogradu, 2013. (master rad).

Golubović 2009: Golubović, B. Balkanska frazeologija – problemi odgredjivanja arealnih granica. – Südslavistik online, 2009. [seen 14.06.2015] <<http://www.suedslavistik-online.de/01/golubovic.pdf>>

Matešić 1982: Matešić, J. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

Teodosijević 2004: Teodosijević, M. Turski Jezik u svakodnevnoj komunikaciji. Beograd: Čigoja štampa, 2004.

Vujanić 2007: Vujanić, M. Rečnik srpskoga jezika. Novi Sad: Matica Srpska, 2007.